

Univerzalna zajednica kao uvjet slobode

Jovan V. Mirić

Ni jedan čovjek neće biti
slobodan dok radnik bude rob.
(Marxova misao)

I

ZAJEDNICA I SLOBODA

Još prometejskim korakom čovjek je zakoračio prema slobodi, ali je nije dosegao. Ona je, na ovaj ili onaj način, bila stalna njegova preokupacija. Shvaćena i definirana na razne načine, često puta dijametralno suprotne, sloboda je kroz historiju bila geslo svih generacija i epoha. Ispisivali su je na zastavama svih boja i pokreta. I svaka društvena klasa koja je u tim pokretima osvojila političku vlast, ili se borila da je osvoji, trudila se da dokaže kako je njena ideja, program i akcija historijska i sudbonosna za čovjekovo oslobođenje. A to što je rezultat tih oslobađanja bilo, redovito, novo ropstvo, kompenziralo se novim nadama i strpljenjem, jer za čovjekovu slobodu brine se netko drugi: duh, država, partija, a on je trebao da čeka kao »nijema poslušna stoka«. Uostalom, za slabijeg je korisno da se za njegovu slobodu štara netko jači i mudriji, govorio je crkveni filozof Toma Akvinski. Svjedoci smo sličnih shvatanja i u nedavnoj prošlosti. Po nacističkoj ideologiji, na primjer, historija i emancipacija čovječanstva ne počinje sa radom i pripitomljavanjem životinja, već sticanjem vlasti nad »inferiornim« ljudima. A još i danas, na žalost, aktualna je filozofija Tome Akvinskog. Njegova shvatanja nalaze potvrdu i sljedbenike, kako u nekim teorijama o slobodi, tako isto i u empirijskim odnosima među narodima i državama (razne imperijalističke, kolonijalističke i neokolonijalističke koncepcije, aspiracije, pa i praktične akcije).

Da li je danas misao o slobodi manje aktualna nego u prošlosti, i čemu služi takva misao?

Ako sloboda nije neki apriorno utvrđeni konačni cilj koji treba ostvariti, a ona to nije, onda je misao o njoj uvijek aktualna i pokušava naći odgovor na pitanje: šta treba danas činiti da bismo stvarali i stvorili slobodniji, ljudskiji svijet. Čovjek mora ostvarivati ono što je pri određenim, društvenim i prirodnim pretpostavkama moguće, ali stalno misljuje i akcijom težiti da se to prevaziđe, jer samo kretanje daje cilju smisao. Zato je i misao o slobodi uvijek živa, prisutna, aktualna. Ona pomaže čovjeku da stvara ne samo viziju novog svijeta nego da i sadašnjoj etapi daje puniji, ljudskiji smisao. Projektirajući slobodnije društvo i boljeg čovjeka, čovjek sebe stvara boljim, a u tome i jest najviša vrijednost njegova aktiviteta. Nema etosa dok čovjek ne stvori sebe sposobnim da u njega uđe. Čovjekova akcija dobiva ljudsku dimenziju i istinsku vrijednost ne samo u mijenjaju odnosa nego i, prije svega, u mijenjaju ljudi u njihovom preobražavanju i sposobnosti za

nove, još ljudskije odnose. »Ropstvo je po sebi i za sebe nepravda, jer bitnost je čovječja sloboda, ali za ovu on tek mora sazreti.«¹⁾

Već su grčki filozofi govorili da nijedan čovjek nije od prirode rob, a to je značilo da njegovu slobodu treba tražiti u mijenjanju odnosa među ljudima, u odnosima između čovjeka i društva. I upravo taj odnos, odnos pojedinca prema zajednici bio je kroz historiju jedan od centralnih problema filozofije i politike. Taj problem čini srž i Marxsova učenja o čovjekovu oslobođenju. On, prema tome, i danas ostaje najvažniji problem marksističke teorije i prakse.

I pored najrazličitijih shvatanja pojma slobode, jedno se, eksplicitno ili implicitno, provlači kroz većinu tih shvatanja: da je zajednica uvjet čovjekove slobode. Od Epikurova individualizma do Sartrova egzistencijalizma, kao možda najekstremnijih individualističkih stanovišta, po kojima čovjek treba da se bavi samo sobom, jer svaki odnos s drugim ugrožava njegovu slobodu²⁾ prevladavala je misao da je samo u zajednici sa drugima i putem drugih moguća lična sloboda. »Tek u zajednici sa drugima svaka individua dolazi do sredstava za svestrano razvijanje svojih dispozicija, tek u zajednici, dakle, postaje moguća lična sloboda.«³⁾

Ali pripadajući kroz historiju raznim društvenim silama — klasi, državi, naciji, partiji, religiji, itd. — čovjek im se potčinjavao i, poistovećujući se s njima, gubio svoju individualnost, svoju ljudsku suštinu.

Iako je čovjek uspio da se oslobodi nekih starih oblika ograničenosti, ne može da izbjegne nove, često puta opasnije otuđenosti, jer im se ne vidi pravo lice »Mada se čovjek otarasio starih neprijatelja slobode, nama ne polisa. Njihov opći i posebni interes sjedinjen je u polisu. Privatni interes neprijatelja koji u suštini nisu spoljašnja ograničenja, već unutarjni činioci koji sprečavaju puno ostvarivanje slobode ličnosti.«⁴⁾ Konformizam u raznim vidovima narušava čovjekovu individualnost i prijeti njegovoj slobodi. On se poistovećuje s drugima u programu, partiji, politici. Ova masovna »društvena mimikrija« jedan je od suvremenih oblika alijenacije. Posredstvom društvenih sila čovjek živi dva života, a nijedan potpuno: razapet je između stvarne i »iluzorne zajednice«. Dok su god te »zajednice« posrednik između čovjeka i njegove slobode, on neće moći da se realizira i potvrđuje kao istinski slobodno biće. A smisao slobode i jest u tome da se čovjek ostvaruje sam sobom, a ne posredstvom nikakvih vanjskih, njemu suprotstavljenih sila.

Marx je u svojim ekonomskim analizama i teoriji alijenacije pokazao da je jedino moguće ostvariti slobodnu ljudsku zajednicu kroz društvenu praksu, u kojoj će čovjek, mijenjajući društvene odnose, mijenjati i sebe i stvarati uvjete za svoj svestrani odnos prema prirodi i drugom čovjeku.

Može se postaviti pitanje: u kakvoj ili u kojoj to zajednici danas čovjek ostvaruje svoj život? Da li je to porodica, država, nacija, ili neka šira zajednica? Koji su to relevantni konstituenti njegova stvarnog sadržaja i koji su to elementi što ga danas ugrožavaju, pa ga i na taj način određuju njegovim strahom i neizvjesnošću?

U političkom romantizmu najčešće se »ide« u daleku prošlost ili daleku budućnost u kojima se onda traže obrasci i »grade« slobodna društva i srećni ljudi. Zato nije slučajno (i nije samo stvar političkog romantizma) da se grčki polis smatra, u dosadašnjoj povijesti, jedino slobodno društvo. Naravno, s jednim nedostatkom, a to je ropstvo. Ali, s nedostatkom koji je to samo u historijskoj retrospektivi. Polis se smatra slobodnom političkom zajednicom u kojoj je politika »res publica«, ostvarivanje zbiljskog sadržaja svih građana polisa. Njihov opći i posebni interes sjedinjen je u polisu. Privatni interes iščezava, pa ljudi postaju zaista politička bića, a država, politika, polis jedini zbiljski sadržaj njihova života⁵⁾. Ljudi u polisu misle, žive, djeluju politički. Oni postoje politički. Van polisa nema zajednice, nema slobode, nema ni ži-

1) Hegel: »Filozofija povijesti«, izd. Kultura Zagreb, 1951. str. 102.

2) Vidi Z. Pešić: »Marksističko shvatanje slobode ličnosti« izd. »Rad«, Beograd, 1958.

3) Marx—Engels: »Nemačka ideologija«, izd. Kultura, Beograd, 1956. str. 74.

4) E. From: »Bekstvo od slobode«, izd. »Nolit«, Beograd, 1964. str. 174.

5) Vidi Dr A. Pažanin: »Praksa kao eksperiment ljudske slobode« »Politička misao« br. 2/1964.

vota. Osuda na izgnanstvo iz polisa ravna je smrti ili još gore, jer je kvalificirana nečasnošću.⁶⁾

Privatno se moglo egzistirati samo van polisa, ali to nije smatrano ljudskom egzistencijom. Privatni čovjek u stvari je rob, a budući da su robovi činili posebnu sferu van polisa, odnos prema njima bio je prirodan odnos.

Rob je smatran dijelom prirode, oruđem, ali nije smatran nečovjekom kao u vijekovima koji su slijedili.

Politički realizam je to da čovjek danas pripada univerzalnoj zajednici ljudi. Mada to još nije istinska ljudska zajednica, jer je i sama ta zajednica kao i ljudi koji je obrazuju dezintegrirana brojnim suprotnostima, to je ipak njihova sudbina zajednica. Sudbinskom je ona postala i svakim danom to sve više postaje, ne djelovanjem nikakvih »viših sila«, neke vanjske sudbine, već djelom samog čovjeka.

Zahvaljujući radu i sve intenzivnijim i raznovrsnijim integracionim procesima kao njegovim nužnim konzekvencama koje su čitav svijet povezale u takvu zajednicu, nikada sloboda i misao o njoj nije bila tako vezana za totalnu ljudsku zajednicu kao što je to danas. Ali svijet nije sudbinska zajednica samo po tome što ga ujedinjuje strah pred zajedničkom mogućom tragičnom sudbinom (jer ga strah može i razjedinjavati), već prije svega po tome što ga brzi razvitak materijalnih proizvodnih snaga nužno dovodi na slične pozicije s kojih će i dalje kretanje kao i ciljevi nužno biti zajednički. No, na tom putu stoje još mnoge zapreke, kako na ideološkom planu, tako i na stvarnom poprištu borbe za stvaranje slobodne i sveobuhvatne ljudske zajednice.

Ideja povezivanja ljudi u sveopću ljudsku zajednicu vrlo je stara: od ideje kosmopolitizma kod grčkih filozofa, političkih ideja Dantea Alighierija, Campanelle, socijalista utopista, Marxova proleterskog internacionalizma i podruštvovljenog čovječanstva,⁷⁾ do najnovijih shvatanja.⁸⁾

Bez obzira na to kakav je oblik ta zajednica, u viziji ljudi, trebalo da ima, zajedničko im je to da razjedinjeno čovječanstvo ne može naći istinsku slobodu, sreću i mir.

Grčki polis je po načinu života i proizvodnje koja ga je određivala, sačinjavao poseban svijet i mogao je biti slobodan. Danas više nema posebnih svjetova. I nema posebnih sloboda. Sadašnje razne ideološke podjele svijeta na »slobodni« i »neslobodni« samo su potvrda da svijet još nije slobodan.

Danas se više ne radi o ideji povezivanja ljudi i naroda. Takvo povezivanje postalo je stvarnost. Objektivni društveni procesi sve više povezuju savremeno društvo i upućuju narode svijeta na uzajamnu suradnju. Proizvodnja postaje sve više kosmopolitska, univerzalna, a ona će nužno »proizvesti« univerzalnost i ostalih oblika čovjekove egzistencije, pa prema tome i samog čovjeka kao univerzalno, svestrano, slobodno biće. Novi polis moguć je samo kao univerzalna zajednica ljudi, kao kosmopolis.⁹⁾

6) Sokratova smrt simbolizira zavisnost života od zajednice.

7) Bilo je i još uvijek ima teoretičara koji proleterski internacionalizam suprotstavljaju ideji kosmopolitizma. Ovakva su shvatanja u samoj svojoj osnovi nemarksistička, nenaučna, jer samu ideju kosmopolitizma svode na njeno ideološko iskrivljavanje i politički pragmatizam. U biti svakog istinski revolucionarnog pokreta jest kosmopolitizam. Internacionalizam je njegov metod borbe, ali je suština kosmopolitizam, zato što se proleterijat kao nosilac revolucionarnog pokreta ne bori ni za kakve svoje posebne klasne, nacionalne i druge posebne interese, već za interese čovjeka, »totalnog individuuma« i integralnog čovječanstva, a rezultat takvog preobražaja nužno će biti »podruštvovljeno čovječanstvo«.

8) Isp. Dr A. Fiamengo: »Kosmopolitizam i proleterski internacionalizam« izd. »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1959.

9) »Izoliranost nacija, pa makar to bile i velike nacije, u ovakvim uslovima razvitka proizvodnje, podjele rada, razmjene i saobraćaja, postala je naprosto nemoguća. Sve nacije su postale dijelovi jedne velike cjeline — čovječanstva. Stvorena je stvarna materijalna pretpostavka za ubrzanje kosmopolitskog načina života, za ujedinjavanje svijeta i integraciju čovječanstva«. Dr A. Fiamengo: navedeno djelo, str. 58.

II

POLITIČKE I EKONOMSKE PRETPOSTAVKE SLOBODE

Proces alijenacije i oslobađanja započeo je istovremeno: onda kada je čovjek počeo da radi, da radom prisvaja od prirode sredstva za zadovoljavanje svojih životnih potreba. I što je više, udružen s drugima, razvijao i usavršavao sredstva za prisvajanje prirode, to se posredstvom tih sredstava i drugih ljudi sve više otuđivao. I tako je stvarajući uvjete u kojima će gospodariti svojim proizvodima i svojom sudbinom, stvorio odnose koji njime gospodare, prinuđavajući ga da ih reproducira i da u njima i pomoću njih negira svoju ljudsku suštinu. I tako rad koji je čovjeka uzdigao nad ostala živa bića, istupa protiv njega i neprijateljski mu se suprotstavlja. Stoga je ljudsko gospodarenje radom a ne čovjekom *conditio sine qua non* svakog kretanja prema slobodi.

Vratiti radu ljudsku dimenziju, znači prisvojiti čovjeku njegovu suštinu koja mu je do sada bila otuđivana, jer je u procesu rada čovjek bivao sredstvo a ne svrha proizvodnje. Postvarivao se i reproducirao uvjete za dalje postvarivanje. A reproducirajući na području materijalne proizvodnje uvjete za svoje otuđenje, čovjek neminovno stvara i političke oblike otuđenja, koje je, s jedne strane, izraz, posljedica ekonomskog otuđenja, a s druge strane sredstvo i oblik pomoću kojeg se i u kojem se to otuđenje vrši. U tom začaranom krugu robovanja svojim vlastitim tvorevinama, nužno se opet javlja rad kao jedino sredstvo kojim se taj krug može raskinuti. Ali slobodni, oslobođeni rad koji »preuzima« ulogu medijatora novih društvenih vrijednosti.¹⁰⁾ Rad u kome će se proizvoditi slobodan čovjek i slobodno društvo, jer »društvo neće naći svoju ravnotežu dok se ne bude okretalo oko sunca rada.«¹¹⁾ Oslobođenje rada počinje u sferi politike. I svaki zahvat koji teži promjeni u sferi rada jest politički akt. Međutim, ako on ostane samo u sferi politike, ma koliko po formi izgledao nov i progresivan, on će suštinu sfere rada ostaviti neizmijenjenu i djelovanjem ekonomske nužnosti opet će poprimiti oblike koji odgovaraju ekonomskom stanju. Drugim riječima, proces oslobađanja rada počinje u sferi politike, ali se mora nastaviti i ostvarivati u sferi ekonomije.

Jedino politika raspolaže sredstvima s kojima se u bazi mogu uspostaviti novi odnosi. A oni se uspostavljaju izmjenom političkih oblika u čijem su se krilu dotad razvijali. Naravno, ovo se mora shvatiti kao proces, a ne kao strogo i statičko odvajanje jedne sfere od druge. Tako se politika u svakoj novoj akciji potvrđuje i negira. A potpunim revolucioniranjem otuđenog rada, ona će »odumrijeti« kao posebna sfera djelovanja.¹²⁾

Oslobođenje rada moguće je izvršiti samo u odgovarajućem političkom obliku društva. »To je uzajamno dejstvo dve nejednake snage: ekonomskog kretanja, s jedne strane, i nove političke sile, koja teži za što većom samostalnošću i koja je zato što je jednom uspostavljena, obdarena samostalnim

10) isp. I. Prpić: »Entfremdung und Humanität — prikaz u »Praxisu« br. 6/1965. str. 920.

11) Marx: Otkrića o Komunističkom procesu u Kelnu; Marx—Lenjin: Izabrana djela u 10 knjiga, izd. »Naprijed«, Zagreb, 1963. knj. III, str. 338.

12) Postoje česti nesporazumi o odnosu politike i ekonomije. Uzrok nesporazuma su ili različite pozicije, ili (a to je češće) statičko promatranje, koje najčešće daje krivu sliku, pogotovo, u vrlo dinamičnom spletu odnosa ekonomije i politike. A »slika presjeka« koja se pri takvom promatranju obično pravi, ne može, bar ne na području društvenih odnosa i procesa, otkriti pravo stanje, jer ti odnosi nikada nisu, ne postoje, oni postaju. Tako npr. Z. Baletić u svom prilogu diskusiji o članku Dra A. Dragičevića (»Radnička klasa i ekonomsko oslobođenje rada« »Naše teme« br. 4/65) između ostalog kaže: »Sfera politike jednostavnija je od sfere ekonomike, a ako radnike treba učiti obavljanju ekonomske funkcije, zar isto toliko ne bi trebalo da se uče vršenju političkih poslova (»Naše teme« br. 7/65. str. 976). Da, bilo bi potrebno, ali ne zato što je sfera politike jednostavnija, niti samo zbog političkih poslova, nego opet zbog ekonomske funkcije, jer ekonomska funkcija nije samo funkcija vezana za sredstvo rada, već za sam rad, za karakter rada, a to znači da on implicira odnos prema drugom radniku, prema drugom čovjeku, dakle, »politički posao«. Ali baš zbog toga što taj posao ne obavlja (naravno u perspektivi) nitko izvan ekonomske sfere, on time gubi karakter političkog posla. On u isto vrijeme i jest i nije politički posao. Zbog toga sfera politike nije jednostavnija od sfere ekonomije, već je jednako jednostavna i jednako složena.

kretanjem, s druge strane; ekonomsko kretanje uglavnom probija sebi put, ali ono mora da trpi i protivdejstvo od strane političkog kretanja... Povratno dejstvo državne sile na ekonomski razvitak može biti trojako: ona može dejstvovati protiv njega, onda ona... propada; ili ona može ekonomskom razvitku da preseče određeni pravac i odredi mu drugi... Politička sila može naneti ekonomskom razvitku veliku štetu i prouzrokovati ogromno traćenje snaga i materijala.¹³⁾

Posebno danas, kad političke snage raspolažu ogromnim ekonomskim potencijalom i sredstvima za masovno razaranje i uništenje, ako budu krivo usmjerene, mogu dovesti ne samo do ogromnog »traćenja snaga i materijala« već i do potpunog uništenja čovjeka i svega što je on stvorio. Zato je sudbina svijeta jedna. Zato je »relacija između politike i opšte ljudske sudbine bitna relacija našeg doba.«¹⁴⁾

Ali vratimo se našem razmatranju.

U uslovima otuđenog rada čovjek može egzistirati samo kao radnik ili neradnik, a ni jedan ni drugi ne mogu se potvrditi kao čovjek. Tek oslobođeni rad »proizvodit« će slobodnog čovjeka, a ne radnika koji u uslovima otuđenog rada egzistira kao roba. Slobodni rad uvjet je slobodnog čovjeka, oslobođenje rada znači slobodu čovjeka. Kao što je rad stvorio čovjeka tako oslobođeni rad treba da stvara slobodnog čovjeka. Naime, ne rad kao od čovjeka odvojena egzistencija, ne rad kao nešto vanjsko, već rad kao njegova determinanta, ili: da se oslobođenim radom čovjek oslobađa ograničenosti čiji je uvjet bio neslobodni rad. To što je u karakteru rada sadržan stupanj čovjekove slobode, znači da se on može neposredno oslobađati jedino radom. Sve drugo je zaobilazno, pseudooslobađanje. Zato je odnos između rada i slobode neposredan, upravo nerazdvojan: kao što oslobođeni rad stvara slobodnog čovjeka, tako i čovjek oslobađa rad, što opet izlazi na to da stvara uvjete za svoje oslobođenje. Na taj način rad postaje kvalitetno nova čovjekova potreba, ne potreba da »zaradi« da bi se održao, već potreba da stvara, da se radom potvrđuje, da proizvodom kreira sebe kao čovjeka. To je stupanj na kome nestaju pretpostavke potčinjavanja i vladanja među ljudima. Dakle, rad se javlja kao jedini medijum čovjekova »eksperimenta slobode«. Ali jedino rad koji eliminira sve posrednike između čovjeka i njegove slobode. Te posrednike u klasnom društvu (klasu, državu, naciju, politiku, partiju, ideologiju, religiju itd.) stvorio je rad čiji je osnov bilo privatno vlasništvo. Te posrednike može, opet, ukinuti jedino rad pod uvjetom da izgubi svoju klasnu suštinu i njenu osnovu — privatno vlasništvo. Ukidanje privatnog vlasništva bit će, prema tome, ukidanje čovjekova samootuđenja.¹⁵⁾ Privatno vlasništvo je izraz otuđenog čovjekova života, ali i pretpostavka njegova otuđenja. Kretanje privatnog vlasništva jest kretanje same proizvodnje i karaktera prisvajanja, a karakter proizvodnje i prisvajanja određuje i strukturira sve političke oblike, koji nisu ništa drugo do vidovi društvene proizvodnje sui generis. Prema tome, dokle god proizvodnja reproducira privatno vlasništvo i dok je, s druge strane, određena njime, dotle će i politika, kao jedan od njenih vidova, biti sfera prisvajanja, sfera posebnog interesa i sredstvo da se taj interes ostvaruje.

Karakter privatnog vlasništva reflektira se na dva načina: jedan prema »vani«, prema raznim institucionalnim oblicima, (pravo, politika) a drugi prema »unutra«, prema samom čovjeku kao njegov subjektivni stav i osjećaj izražen u egoizmu, koji mu drugog čovjeka čini sredstvom za zadovoljenje vlastitih egoističnih interesa i ciljeva.¹⁶⁾ Za egoističnog čovjeka sve što nije

13) Engels: pismo K. Smitu od 27. X 1890. (Marx—Engels: »Pisma o historijskom materijalizmu«, Kultura, Beograd, 1960. U pismu J. Blohu od 22. IX 1890. Engels piše: »Mora da smo Marx i ja delimice i sami za to krivi što mladi marksisti ponekad pridaju ekonomskoj strani veću važnost nego što joj pripada. Mi smo prema protivnicima morali isticati glavni princip koji su oni osporavali, i tu nije uvek bilo vremena, mesta i prilike da se u dovoljnoj meri uzmu u obzir i ostali momenti koji maju udela u uzajamnom dejstvu.»

14) vidi N. Smailagić: »Aktuelni aspekti političke nauke« »Naše teme« br. 1—2/1964.

15) vidi Marx—Engels: »Rani radovi«, izd. »Naprijed«, Zagreb, 1961. str. 242.

16) Naravno, da se ove dvije sfere, prema kojima se reflektira privatno vlasništvo, ne mogu strogo odvajati, jer su međusobno zavisne: kao što objektivno pravo stvara subjektivno pravo, tako se i ovo odražava u egoizmu koji opet povratno djeluje, preko prava vlasništva, na karakter samog vlasništva.

on sam, sve što je van njega i njegove sfere interesa, jest »tude«, a njegovo je samo ono što uspije od te »tuđosti« prisvojiti i posjedovati.¹⁷⁾ Takav egoizam rada i podržava vječiti strah i jedan je od uzroka čovjekove neslobode. On isto tako i prirodu otuđuje od čovjeka i čini je nečim vanjskim, čovjeku »tuđom« egzistencijom, nečim što nije njegov svijet.

Čovjek se može potvrditi kao čovjek, kao svestrano i slobodno biće, samo djelatnošću, a djelatnost je uvjet zajednice, uvjet odnosa jednog individuuma prema drugom. Kroz taj odnos čovjek »proizvodi« i svoj univerzalni odnos; proizvodi i sebe sposobnog da se svestrano odnosi prema stvarnosti. Znači, spoznaje sebe u tom odnosu i kroz taj odnos, a kroz svoj svestrani odnos spoznaje stvarnosti — biva slobodan.¹⁸⁾ Prema tome, mogli bismo reći da je sloboda najsvestraniji, najuniverzalniji čovjekov odnos prema drugom čovjeku i prirodi. Da bi on stvorio takav odnos, potrebno je da mijenja svoj odnos prema drugom čovjeku, jer priroda je uvijek »spremna«, ona se uvijek »nudi« baš toliko koliko je čovjek sposoban da je prihvati, da je humanizira. A on će biti sposoban baš toliko koliko je svoj odnos prema drugom čovjeku razvio kao prirodan odnos, tj. kao ljudski odnos. I, doista, istinska sloboda bit će, kao što je govorio Marx, jedinstvo prirode i čovjeka, »naturalizacija čovjeka i humanizacija prirode«, ali ne u čovjekovu bijegu prirodi zato što je otuđen i prognan iz svog ljudskog svijeta, niti u povratku prirodi u rusovskom smislu već u njegovu sjedinjavanju i »povratku« prirodi s drugim ljudima pomoću kojih i kroz koje on postaje priroda sama i zbog čega je on osjeća i doživljava kao svoju, a da je ne mora posjedovati niti se bojati da je drugi posjeduju.

Na tom stupnju »odnos privatnog vlasništva postaje odnos zajednice prema predmetnom svijetu«. ¹⁹⁾ U produkciji i reprodukciji svoga života priroda se javlja kao čovjekov »produženi dio« zato »ograničeno odnošenje ljudi prema prirodi uvjetuje i njihovo međusobno ograničeno odnošenje.«²⁰⁾

Ukidanje privatnog vlasništva nije formalni akt koji se može izvršiti u normativnoj sferi, već je uvjetovano karakterom same proizvodnje, a kako je taj karakter kosmopolitski, to je i ljudska emancipacija kao i subjekt te emancipacije — proletarijat — moguća samo kao »svjetsko-historijska egzistencija uopće«.

»Iz odnosa otuđenog rada prema privatnom vlasništvu slijedi dalje da se emancipacija društva od privatnog vlasništva itd. od ropstva izražava u političkom obliku emancipacije radnika ne kao kad bi se radilo samo o njihovoj emancipaciji, nego o ljudskoj emancipaciji, jer je u njihovoj emancipaciji sadržana opća ljudska emancipacija, a ta je u njoj sadržana zato, jer je cjelokupno ljudsko ropstvo involvirano u odnosu radnika prema proizvodnji, a svi ropski odnosi samo su modifikacija i konzekvencije toga odnosa.«²¹⁾ Sada je očito da Marxova misao što smo je uzeli kao motto može da glasi i ovako: ni jedan radnik neće biti slobodan dok čovjek bude rob, jer radnik po svom karakteru ne može osloboditi sebe, a da ne oslobodi čovjeka, proletarijat ne može zbaciti svoje okove, a da pri tome ne oslobodi cijelo društvo.

Pojedina nacionalna ekonomija ne može ukinuti privatno vlasništvo, jer je po svom karakteru kosmopolitska, uvučena je u svjetski proces, a nije uvjetovana samo »lokalnim određenjem privatnog vlasništva«. Ona razvija »kosmopolitsku opću energiju koja ruši svaku ogradu.«²²⁾ Tek kada ujedinjeni individuumi »prisvoje totalne proizvodne snage, tada prestaje privatno vlasništvo.«²³⁾ Ovo je, međutim, moguće samo uz visok nivo razvika materijal-

17) isp. Marx: »Privatno vlasništvo i komunizam«, »Rani radovi«.

18) Shvatanje da je sloboda »svjesna nužnost« moglo bi se reći da je donekle fatalističko. U njemu se ostavlja premalo prostora čovjekovu aktivitetu i gotovo se eliminira njegov izbor i opredjeljivanje na osnovu spoznatog. Tu se osim toga zanemaruje da i u objektivno nužnom već postoji čovjekova participacija, kako u spoznavanju toga, tako i u njegovu stvaranju, jer kada spoznajemo svijet oko sebe, mi u njemu otkrivamo čovjekovu dimenziju i rezultate njegovih aktivnosti koje su postale prirodne — »naturalizirane«.

19) Marx—Engels: »Rani radovi«, str. 240.

20) Marx—Engels: »Rani radovi«, str. 252—253.

21) Marx—Engels: »Rani radovi«, str. 220.

22) Marx—Engels: »Rani radovi«, str. 236.

23) Marx—Engels: »Rani radovi«, str. 393.

jalnih proizvodnih snaga koje će omogućiti obilje proizvoda i koje će stvoriti takve uvjete egzistencije »gdje je moguć izbor između povećanja bogatstva u dobrima i bogatstva u dokolici, gdje nije kriterij bogatstva »rentabilnost« ili ekonomija radnog vremena, nego slobodno vrijeme i njegovo optimalno (ali već transekonomijsko) ispunjenje.«²⁴) Slobodna zajednica ne može biti »nivelacija bijede.«²⁵) Ona se ne može uspostaviti, ostvariti na nivou harmonične asocijacije, koja svima garantira minimum, već može biti ostvarena samo na nivou izobilja i mora biti sveobuhvatna.

Poznato je da se sa promjenom karaktera proizvodnje i razvitka ekonomske osnove društva mijenjaju i sami ljudi, ili bolje rečeno, mijenjajući tu osnovu oni mijenjaju i sebe. U tom i jest smisao društvenih preobražaja, jer svaka emancipacija jest svođenje čovjekova svijeta, čovjekovih odnosa na samog čovjeka (Marx).

Sada se postavlja pitanje mogu li ovakvi radikalni preobražaji da budu ostvareni u pojedinačnoj zemlji. Iz svega što je do sada rečeno, teško je i pretpostaviti da će ljudi na određenom, granicama omeđenom prostoru ukinuti i prevazići objektivne društvene odnose, čija je osnova privatno vlasništvo — a takvo prevazilaženje je uvjet slobodne ljudske zajednice — i u skladu s tim subjektivnu stranu privatnog vlasništva — egoizam — dok u njihovom »susjedstvu« postoje egoistični, to će reći, neslobodni ljudi određeni odnosima privatnog vlasništva. No, pretpostavimo na čas (za naše razmatranje) i tu mogućnost. Zar bi se u tom slučaju moglo govoriti o emancipiranom, slobodnom čovjeku u jednoj zemlji, dok drugi čovjek u drugoj zemlji, robuje odnosima utemeljenim na privatnom vlasništvu. Šta je u tom slučaju sa odnosom (a sloboda je u odnosu a ne u izoliranosti) »slobodnog« i »neslobodnog« čovjeka? Ne bi li već sam takav odnos značio eo ipso egoizam ovoga »oslobodenog«. A onda se možemo zapitati: od čega je oslobođen ako je određen privatnim vlasništvom i egoizmom. Ne radi se tu ni o kakvoj solidarističkoj frazi niti altruističkom samarićanskom gestu, već o stvarnoj zavisnosti naše slobode od slobode drugih.

Ekonomsko oslobađanje rada, i na toj osnovi oslobađanje čovjeka, univerzalni je i permanentni proces. I možda je irelevantno pitanje da li je takvo oslobađanje moguće u pojedinoj zemlji. K njemu se mora težiti, postavljajući one zadatke koji su ostvarljivi, ali uvijek sa jasnom svijesću da je svaki nacionalni rezultat neophodan kamenčić u mozaiku novog, slobodnog svijeta i čovjeka.²⁶)

III

SAMOUPRAVLJANJE KAO PROCES OSTVARIVANJA SLOBODE

Samoupravljanje kao oblik društvenog organiziranja u kome je jedino moguće prevazilaženje otuđenog rada, i na toj osnovi svih drugih oblika čovjekova ropstva, nije »pronalazak« jugoslavenske teorije ni prakse, već je imanentno samom socijalizmu. Zbog toga se danas može govoriti o raznim formama samoupravljanja u socijalizmu, ali se ne može govoriti o različitim formama socijalizma u smislu da bi samo jedna od njegovih formi bilo samoupravljanje. »Samoupravljanje nije samo jedno obeležje socijalizma, jedno njegovo svojstvo poput mnogih svojstava, već ono predstavlja temelj i suštinu socijalizma, jezgro socijalističkih društvenih odnosa.«²⁷)

24) Dr V. Sutlić: »Društveno-ekonomski aspekti prelaznog razdoblja«, »Naše teme« br. 7/65. str. 989.

25) »Divljak se u svojoj pećini — tom prirodnom elementu koji se spontano nudi na uživanje i za zaštitu — ne osjeća više srtano, ili štaviše, osjeća se tako domaće kao riba u vodi. Ali podrumski stan siromaha je neprijateljski, stan koji se drži kao tuđa sila po sebi, koji mu se predaje samo utoliko ukoliko on njemu predaje svoj krvavi znoj«.
(Marx—Engels: »Rani radovi«, str. 261).

26) Iako smo svjesni da ni jedno razmišljanje o ideji internacionalizma, kosmopolitizma ne bi smjelo pri tome zanemariti pitanje nacije, njene uloge u strukturi savremenog svijeta i njene perspektive, mi se ovdje nećemo baviti tim pitanjima, jer bi to iziskivalo i mnogo prostora i nešto drugačiji pristup. (Vidi o tome A. Fiamengo: navedeno djelo).

27) Dr A. Fiamengo: »Samoupravljanje i socijalizam«, »Sociologija« br. 2/65. str. 91.

Isto tako tvrdnja da se društveno samoupravljanje kao najpogodniji oblik odumiranja političke dominacije može razvijati samo u socijalizmu,²⁸⁾ ne govori dovoljno o suštinskoj vezi između socijalizma i samoupravljanja, naime, da se i socijalizam može razvijati i preobražavati u novi oblik »društveno-političkog totaliteta« jedino kroz sistem samoupravljanja.

Asocijacija neposrednih proizvođača jedina je stvarna zajednica, to će reći, jedini oblik društvenosti, u kome čovjek kao društveno biće može realizirati sebe kao čovjeka. Takva asocijacija ne može biti stvorena ni ostvarivana nikakvim normativnim, heteronomnim udruživanjem, već jedino slobodnim udruživanjem u zajednicu samoupravljanja.

To je forma u kojoj postepeno iščezavaju granice između sfere politike i sfere rada, a time i razni oblici najamnih odnosa i podvrgavanja raznim političkim silama, što se naročito drastično ispoljavalo u staljinskoj eri, kada je čovjek u obadvoj sferi bio »podanik« i lišen stvarne moći da na njih utječe. Ako je u građanskom društvu čovjek podijeljen na privatnog i društvenog čovjeka, u doba staljinizma privatna sfera je uništena a »društvenost« se ostvaruje najrazličitijim oblicima prinude. U svim društvenim sferama caruje etatičko-birokratska tiranija, u kojoj se državno-partijski totalitarizam interpolira između čovjeka i svih njegovih želja i akcija.

Zato jugoslavenske iskustvo, temeljeno na izvornoj Marxovoj misli, predstavlja mogućnost vraćanja čovjeku njegovih suštinskih snaga kroz stvarnu zajednicu, zasnovanu na samoupravljanju. Naravno da ni samoupravljanje nije »imuno« od nekih pojava koje nastaju kao posljedica najrazličitijih proturječnosti u društvu prelaznog perioda. Razni oblici državno-partijskog hegemonizma, u relativno zaostalim društvenim sredinama koje su (i zbog strukture svijesti) podložne tiraniji i totalitarizmu, nalaze pogodno tlo i uskršavaju u raznim formama (rukovodstvo, politički aktivni i sl.). Ali to su svakako samo recidivi naslijeđenog etatičko-birokratskog sistema, koji se u sistemu samoupravljanja lako uočavaju i prepoznaju kao deformacije i pojave kojih se treba oslobađati, a ne više kao kult države, partije ili pojedinca. U takvim uvjetima čovjek, iako još nije svemoćan (to vjerojatno nikada neće ni biti), ne priznaje više svoju nemoć. A to je najvažnije saznanje u procesu realiziranja slobode.

Samoupravljanje se ne smije shvatiti samo kao realizacija određenih ciljeva kojima se svjesno teži, a koji su ostvarljivi jedino kroz samoupravljanje, već i kao realizacija čovjeka koji u samoupravljačkoj praksi i samo kroz nju može steći i proširiti svoju društvenu kulturu novom dimenzijom i postati zreo za još slobodnije odnose. Zbog toga su izvjesni prigovori o »preuranjenom uvođenju« društvenog samoupravljanja neosnovani. Jer jedino u praksi ljudi mogu postati zreliji za nove odnose, a mi, kao što je govorio Lenin, moramo izvršavati revoluciju s ljudima kakvi jesu, bez obzira na sve njihove vrline i mane.

»Jedino mjerilo za ostvarivanje slobode jeste to da li pojedinac aktivno učestvuje u određivanju svog života i života društva, i to ne samo formalnim činom glasanja već i svojom svakidašnjom aktivnošću, svojim radom i svojim odnosima prema drugim ljudima.«²⁹⁾

Društvena praksa u kojoj čovjek može ne samo da stvara nove društvene odnose već i da kroz nju kreira sebe kao subjekta historije, jest samoupravljanje u kome se jedino čovjek ostvaruje na svoj ljudski način — postaje samodjelatan, svoj, pa prema tome i slobodan.

Već smo naprijed ustvrdili da je smisao čovjekove slobode u odnosu, dakle u njegovoj aktivnosti, jer se on na neposredan način združuje sa svijetom jedino svojim aktivnim odnosom prema svijetu. Sloboda čovjeku ne može biti poklonjena, a niti ga se može nečega osloboditi pa da bude slobodan. Ne radi se o slobodi od nego o slobodi za. Za čovjekov svestrani odnos. Jedino samoupravljanje može razviti svestranost takvih odnosa, jer je ono jedini oblik ljudske prakse u kome se rad podređuje čovjeku a ne institucijama

28) Dr J. Đorđević: »Novi ustavni sistem«, izd. »Savremena administracija«, Beograd, 1964. str. 86.

29) E. From: op. cit., str. 247.

koje se javljaju kao svrha organizacije društva, a čovjek kao sredstvo pomoću koga se to ostvaruje.

Samoupravljanje i na njemu zasnovan kvalitativno novi odnos prema radu, postaju osnovi novog društvenog morala, kreatori nove ličnosti i novih odnosa među ljudima. To je osnova za stvaranje novog humanizma i procesa čovjekova oslobađanja od svih čovjeku suprotstavljenih društvenih sila.

Jedino u sistemu samoupravljanja moguće je ostvariti devizu socijalizma: svakome prema radu. A raspodjela prema radu nije apstraktni moralni princip, već jedina osnova na kojoj se može konstituirati socijalistička zajednica. Proklamiranje ovakve ideje uz istovremeno jačanje države samo je iluzija, jer ona, po svom karakteru, obezbjeđuje da se na osnovu nekih hijerarhijskih pozicija i pseudodruštvenih funkcija, učestvuje u raspodjeli bez obzira na stvarni doprinos u stvaranju društvenog bogatstva. Na taj način čovjek posredstvom države robuje drugom čovjeku. Samoupravljanje i ovdje stvara čovjeka koji je posredovan radom a ne državom (politikom).

Samoupravljanje je isto tako i jedini društveni oblik u kome je moguće prevazići suprotnost između pojedinačnog i općeg interesa. Jedino u uvjetima udruženog rada proizvodnja gubi privatno-vlasnički karakter, što će neminovno i u ostalim društvenim oblastima dovesti do podruštvljavanja odnosa. U realnoj, radnoj zajednici (asocijaciji) čovjek dolazi do svijesti da opći interes nije neki od njega odvojeni imaginarni interes izvan njegove sfere (interes države, partije, birokratije), već da je to uvjet za ostvarenje vlastitih želja i interesa.

Samoupravljanje na osnovi društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju omogućuje pojedincu da spozna i organizira svoje vlastite snage kao društvene snage i da dovrši ljudsku emancipaciju (Marx).

U uvjetima samoupravljanja autoritet države zamjenjuje se autoritetom zajednice (iluzorna zajednica stvarnom zajednicom). Ali baš zato što u toj zajednici svi imaju podjednaku »šansu« i što nitko nije privilegirani, što jedini kriterij postaje rad i rezultati rada, tu se podvrgavanje takvom autoritetu ne protivi slobodi, već je naprotiv potvrđuje, zato što je takva zajednica svjesna zajednička volja i ostvarenje svih koji joj pripadaju. Parafrazirajući Tolstojevu misao o sreći, mogli bismo kazati da se sloboda u samoupravljačkoj zajednici ne sastoji u tome da činiš šta hoćeš, već u tome da hoćeš ono što činiš, spoznavši nužnost takve zajednice i nalazeći u njoj smisao stvaranja i samopotvrđivanja.

Takvu organsku zajednicu moguće je graditi jedino uz istovremeno rušenje »vanjske« zajednice — države. Staljinističke pozicije o izgradnji socijalizma uz istovremeno jačanje države, praksa je dovoljno demantirala, pokazujući da je jačanje države uvijek predstavljalo ograničavanje ili čak gušenje slobode (zavisno od uvjeta u kojima je etatizacija provedena). Naravno da je praksa pokazala i to da »razbijanje stare državne mašine« neće ići tako lako i jednostavno kako je to predviđao Marx i da njegova koncepcija o uništenju države donekle trpi od »iluzije jednostavnosti«. To je najbolje osjetio sam Lenjin koji je bio suočen sa stvarnim problemima organiziranja nove proleterske države. Međutim, to što je Lenjin svojom lucidnošću i instinktom genijalnog revolucionara osjećao kao opasnost, to je Staljin prihvatio i u praksi proveo kao jedino ispravno. Posljedice su poznate.

Jugoslovensko iskustvo pokazuje da je društveno samoupravljanje najpogodniji oblik u kome je moguće prevazići birokratsku strukturu i totalitarizam, koji u uvjetima nerazvijenih socijalističkih zemalja nalazi pogodno tlo za razne deformacije i kompromitiranje same ideje socijalizma.

Danas, kada socijalizam, i pored svih devijacija u prošlosti i novih dilema, postaje svjetski sistem i jedini put ka stvaranju realne ljudske zajednice, društveno samoupravljanje kao njegova bitna oznaka i determinanta dobiva sve više na značaju. Različiti putovi u socijalizam i različite njegove forme (govori se o raznim socijalizmima) ne mogu to pitanje skinuti sa »dnevnog reda«, već ga mogu samo aktualizirati.

IV

KOEKZISTENCIJA I SLOBODA

Stav da je slobodu moguće ostvariti samo za sve ljude i sve narode, nipošto ne znači defetistički, pesimistički pristup problemu slobode. Takav stav, naprotiv, otvara sve širi horizont i daje sve veći prostor za akciju subjektivnih snaga u stvaranju slobodnog svijeta.

Možda nikada do sada Marxova misao da ljudi sami prave svoju historiju, nije bila aktualna kao danas, kad je čovjek postao čarobno moćan i već čini ono što naši preci nisu mogli ni bogovima pripisati. Ali ne smije se zaboraviti da čovjek u svom stvaralačkom zamahu i činu jača i svoju destruktivnu moć. On pomalo »liči na čarobnjaka što ne može da obuzda podzemne sile koje je dozvao«. (Marx)

Iako naša razmišljanja o čovjeku i njegovoj slobodi moraju polaziti od toga što on treba da bude, ne smije se zaboraviti ni to što on jest i što sada može. Danas je, čini se, važnije da se ljudska potencijalna i stvarna moć usmjeri tako da služi čovjeku (a ne da ga obeshrabruje, plaši i uništava) nego da se stvara nova moć. Isto tako politički i društveni sistemi ne smiju se vrednovati samo po tome kakve »vanjske« uspjehe postižu i kako demonstriraju svoju moć, već prije svega po tome kakve vrijednosti razvijaju u čovjeku, kakve sile u njemu bude, da li su to snage progresa ili sile mraka. Historija nam i na tom planu pruža gorka iskustva koja se nikako ne mogu i ne smiju opravdavati isključivo ekonomskim razlozima (sjetimo se samo nacizma!) »Što je nužno, to se događa« ali sve što se događa i što se događalo nije i nužno. U toj istini čovjek mora naći prostor i smisao za svoju akciju u ostvarivanju slobode. Danas ne bi smjelo biti dileme koji je to put. To može biti samo miroljubiva i aktivna koekzistencija među narodima i državama, bez obzira na stupanj ekonomskog razvitka, nacionalne, ideološke i druge razlike. Ali ne koekzistencija kao stanje i odnosi stvoreni strahom i neizvjesnošću, već koekzistencija kao jedina razumna alternativa koja pruža šansu ne samo da se živi i preživi, već i stvarne okvire za daljnje revolucionarne procese i preobražaje.³⁰⁾ Koekzistencija se ne smije shvatiti i ne smije biti status quo, stanje koje su ljudi gonjeni strahom izabrali kao jedinu alternativu općem uništenju, jer bi takvo stanje u mislima i težnjama stalno persistiralo i samo odgađalo katastrofu, a opsesija neizbježnog rata bila bi stalno prisutna. A takva opsesija nije destruktivna samo iz aspekta eventualnog ratnog čina i njegovih posljedica, već i još više zbog toga što njena stalna prisutnost truje i razara istinske ljudske odnose, a sjenka nuklearnog rata zamračuje svaku slobodnu misao, svaki humani projekt. Svaka čovjekova težnja i akcija postaje uslovna prisutnošću straha i svijesti o neizbježnom sukobu i njegovu apokaliptičnom ishodu.

Zastupanje ideje koekzistencije nije odustajanje od revolucije, niti njeno suspendiranje, već naprotiv, omogućavanje da se revolucionarni procesi odvijaju.³¹⁾ Plediranje za koekzistenciju koja bi fiksirala sadašnje odnose i sadašnje stanje doista bi bilo oportunitizam sui generis, jer bi to značilo mirenje sa svim onim suprotnostima koje karakteriziraju suvremeni svijet, i svim oblicima ropstva u njemu. A svijet je danas prepun suprotnosti, kako naslijedenih, tako i novonastalih, no one se ne smiju rješavati čovjekovim uništenjem već njegovom afirmacijom.

30) Vidi E. Kardelj: Socijalizam i rat, izd. »Kultura«, Beograd, 1960.

M. Stendardi: »Distensione e coesistenza«, »Critica marxista« 5—6/65.

31) Što je u sadašnjim uvjetima oportunitizam, revizionizam a šta radikalna revolucija? U društvu, pored objektivnih faktora, postoje uvijek progresivne i reakcionarne snage, čija borba rađa nove društvene kvalitete. Ali, može li itko razuman danas tvrditi da su te snage odijeljene granicama pojedinih država ili kontinenata i kako, u vezi s tim, izgleda kineska teorija (koju oni doduše često modificiraju) o ratu »na život i smrt« između svijeta socijalizma i svijeta kapitalizma. Kojim su to »hokus-pokusom« svi Kinezi postali socijalisti, a, recimo, svi Američani »reakcionarni buržujci«.

(O kineskim shvatanjima revolucije vidi E. Kardelj: »Socijalizam i rat«).

Veliki broj ljudi npr. danas još umire od gladi. »Matematiku gladi« treba zamijeniti »matematikom razuma« i humanizma. Danas od oko tri milijarde ljudi na svijetu živi preko polovine onih koji oskudijevaju, gladuju ili umiru od gladi.³²⁾ Gladni i zaostali ne mogu biti slobodni. Status quo za njih je i dalje gladovanje i bijeda. Ali jedan užas ne može se zamijeniti drugim — glad nuklearnim ratom, već se jedino razumnom suradnjom, uzajamnim povjerenjem i pomaganjem mogu eliminirati obadva. Međutim, u eri hladnog rata i nepovjerenja egzistira i jedan i drugi.

Već više od dvadeset godina svijet je tragično angažiran oko pitanja: rat—mir, naoružanje—razoružanje. Sve to remeti normalne ekonomske i druge odnose među narodima i državama. Savremene države, kako s obzirom na ekonomsku moć koja je namijenjena isključivo za vojne svrhe, tako i s obzirom na broj vojnika i drugih ljudi, prije svega stručnjaka angažiranih u vojnim poslovima, sve više liči na »državu-garnizon«, kako je, na žalost tačno, predviđao Harold Lasswell.³³⁾

Zbog toga »željeznog zagrljaja« u kome se svijet nalazi, svako razborito rasuđivanje i postupanje ustupa mjesto taktičkom kalkuliranju, u kome se više vodi računa o reagiranju »suprotne strane nego o stvarnom smislu i domašaju vlastitih ideja i akcija. Svaki politički korak mjeri se, ne sa stanovišta posljedica koje će izazvati za onoga tko ga čini, nego sa stanovišta ocjene i reagiranja »suprotne« strane.

Tek povremeno »skidanje prsta sa obarača« samo je predah od straha i napetosti, ali nikako uvjet za slobodnu društvenu akciju i ljudsku imaginaciju, koja je neophodan elemenat u kreiranju čovjeka i njegova svijeta. Sve dok traje takav strah i nepovjerenje, dok se u težnje i akcije drugih ne vjeruje kao u iskreno nastojanje da se stvore nove društvene vrijednosti, dotle će strah i neizvjesnost — u eri hladnog rata okrenuti »prema unutra« — pothranjivati jedan novi *Bellum omnium contra omnes*. Nepovjerenje u druge ljude, narode, države bitno determinira i naše vlastite akcije i čini ih neslobodnima.

Stalno prisutni strah i nepovjerenje pustoši svijet i svijest. Zamračuje vizije. Rješenje ne može biti u ratnom obračunu, jer bi on bio katastrofalan za sve.

Svako razrješavanje savremenih društvenih proturječnosti, svaka svjesna akcija mora polaziti od čovjeka, a ne od golih principa koji se najčešće samo skrivaju iza etikete humanizma, a u biti su ili reakcionarni ili pseudorevolucionarni, što se u krajnjoj liniji svodi na isto: čovjek u drugom planu.

No bez obzira na sve proturječnosti i sve dileme, treba vjerovati da je ljudsko društvo dovoljno unapredovalo materijalno i osvijestilo se intelektualno, te da može zauvijek odbaciti iz svoje svijesti i postupaka devizu očajnika: sloboda ili smrt i zamijeniti je novom: sloboda bez smrti.

32) Ovim problemima bavi se i posebna komisija OUN za Aziju i Daleki istok ECAFE. Jedan od poražavajućih podataka do kojih je komisija došla je i ovaj: »polovina ljudi na svijetu danas manje jede nego prije II svjetskog rata«.
(»Spectator« u »Večernjem listu« od 23. III 1965).

33) Vidi »Power and civilization«, izd. Thomas Y. Crowell Company, New York, 1962. str. 356 i dalje.